

Білоусова С.В.

УДК: 338.436:339.1

ДЕФІНІЦІЙ ПОНЯТТЯ “ІНТЕГРАЦІЯ” ТА ЙОГО РОЛІ В КОНКУРЕНТНОМУ РИНКОВОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка проблеми. Дослідження інтеграції господарюючих суб'єктів передбачає, перш за все, аналіз теоретичного її змісту. Лише за цієї умови можлива подальша конкретизація предмету дослідження стосовно умов здійснення інтеграції на рівні господарюючих суб'єктів. Характеризуючи значення, роль та місце інтеграції, поряд з активізацією соціальної ролі на рівні країни та регіонів, потрібно зазначити сформовану потребу визначення проблем функціонування та розвитку аграрно-промислових формувань в умовах конкурентного ринку.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблеми дослідження аграрно-промислової інтеграції висвітлено у працях таких науковців, Єрошина О. П., Горчікової І. М., Гаврилова Д. А., Лукашевича В. І., Чубакова Г. П., Маліка М.І., Саблука П.Т., Кардаши В.Я., Корстирко Л.А., Ладанова І.Д., Мних С.В. та інших. Основна увага в їх розробках зосереджується на обґрунтуванні системи підтримки аграрно-промислових формувань, яка передбачає удосконалення нормативно-правової бази, організаційне, фінансово-кредитне, інформаційне, консультативне, кадрове забезпечення розвитку тощо. Проте не вирішеними залишаються теоретичні аспекти аграрно-промислової інтеграції в аграрній сфері.

Формування завдання дослідження. Метою даної роботи є дослідження дефініції розуміння інтеграційних процесів в аграрній сфері та їх ролі в конкурентному економічному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Висвітлення рис інтеграційного процесу, характерних для сучасного конкурентного середовища, його ролі в економічному просторі, дозволяє з'ясувати прикладне оточення діяльності аграрно-промислових формувань, і саме поняття “інтеграція”, яке має свій зміст, роль та місце в економіці країни.

Так, В. Енгельгард виділив три етапи інтеграції складових і цілого: виникнення системи зв'язків між частками; втрата частками первинних ідентифікаційних якостей за входження до скалу цілого; поява у виникаючої цілісності нових якостей, обумовлених як якість складових частин, так і виникненням нових систем внутрішніх зв'язків [8, с. 267].

Г. Спенсер пов'язує інтеграцію з диференціацією тканин в процесі еволюції та зі спеціалізацією функцій живої матерії. За його теорією розвиток всіх живих організмів породжується сукупністю диференціацій та інтеграцій. Ці процеси “...повинні бути узагальнені та підведені під формулу, що відображає весь процес розвитку. Зміни, внаслідок яких багато речей стають однією, повинні бути відомі настільки ж, наскільки і зміни, внаслідок яких одна річ ділиться на декілька” [15].

Дослідження інтеграції розкриває її здатність мати в якості своїх загальнонаукових характеристик низку інваріантних ознак, сукупність яких утворює систему концептуального підходу до політико-економічного дослідження проблеми. По-перше, це універсальність та поліморфічність інтеграції, що стосується онтологічної та гносеологічної сторін соціально-економічної сфери, де інтеграція пронизує всі сфери економічних відносин, на всіх стадіях циклу відтворення та на всіх рівнях ієрархії. Поліморфічність характеризує здатність інтеграції набувати різних якостей, видів, форм прояву.

По-друге, безперервний зв'язок процесу і результату. Інтеграція як процес являє собою злиття раніше диференційованих елементів в єдине ціле, наслідком якого є поява нових якісних та потенційних можливостей цієї цілісності та зміна властивостей самих елементів. Інтеграція як результат – це цілісність та впорядкованість функціонування елементів цілого. Поєднання процесуальних та результатуючих складових інтеграції набуває вигляду системи відносин і зв'язків між цілим та його складовими частинами.

По-третє, діалектична обумовленість інтеграції та диференціації. Якщо подати процес інтеграції як розвиток певної системи, в якій збільшується кількість та інтенсивність взаємодій елементів та зменшується їх відносна самостійність по відношенню один до одного, то процес диференціації – це набуття елементами системи різноманіття, мобільності, відокремленості, розчленованості, спеціалізація складових частин на виконанні притаманних їм функцій [12, с. 28].

По-четверте, органічна єдність цілого та його складових частин, що зумовлює структуру розвитку інтеграції на основі зв'язків між частинами, що інтегруються; цілим та його складовими; цілим та сукупністю його елементів; цілим, його складовими і знову утвореною та органічною цілісністю.

Погляди дослідників на суть і зміст понять “інтеграція” та “аграрно-промислова інтеграція” дуже різноманітні та іноді містять суттєві протиріччя. Для виявлення і аналізу цих протиріч доцільно зіставити визначення загальних та специфічних понять, що викладені в різних джерелах за останні сорок років, які характеризують як дореформенну, так і пореформенну ситуацію (табл. 1.).

Не беручи до уваги незначні відмінності у визначеннях термінів, поданих в табл. 1., слід виокремити точки зору, що узагальнюють принципово-змістову та концептуальну суть досліджуваного явища. Інтеграція визначається як:

- системний стан чи форма об'єднання окремих складових аграрно-промислового виробництва;
- процес поглиблення виробничих зв'язків та економічних відносин, об'єднання в єдине ціле окремих учасників аграрно-промислового виробництва – методи чи механізми об'єднання учасників аграрно-промислового виробництва в єдиний виробничо-господарський організм.

Отже, дослідження аграрно-промислової інтеграції як економічного явища передбачає розгляд її як форми співробітництва, процесу (етапність), системи (цілі, функції, структура). Ці характеристики є

системоутворюючими елементами загальнонародового поняття інтеграції та похідного від нього поняття аграрно-промислової інтеграції.

Знаковим є те, що в наукових працях деяких авторів зустрічаються різні визначення цієї категорії. Так, як “комплекс організаційних форм розвинутого співробітництва” подає інтеграцію А.М. Гатаулін. Він же розглядає її і як “процес, що веде до такого стану”. У того ж автора зустрічаємо визначення інтеграції і як об’єднання низки вихідних систем та створення на їх основі більш загальної системи. Такі твердження, на нашу думку, не визначають чітко результат інтеграції, а також її цілі, характеризуючи, скоріше, окремі наслідки цього складного процесу.

Таблиця 1. Визначення понять “інтеграція” та “аграрно–промислова інтеграція”

Визначення	Джерело
Інтеграція	
Об’єднання в ціле раніше ізольованих частин	[376, с 404]
Процес руху, розвитку до більш цілісного стану, що характеризується не лише ступенем взаємопов’язаності всіх елементів, але, перш за все, зміною властивостей самих елементів	[134, с. 27]
Стан пов’язаності окремих диференційованих частин і функцій системи, організму в цілому, а також процес, що призводить до такого стану, що відбувається одночасно з процесами диференціації	[34, с. 307]
Процес, що базується на поділі та кооперації суспільної праці з метою ефективнішого розвитку всіх структур, що інтегруються	[392]
Інтеграція економічна	
Вища форма інтернаціоналізації господарського життя, об’єктивно зумовлена поглибленням міжнародного поділу праці, виражається у взаємному зближенні та об’єднанні в єдині господарські організації підприємств, галузей і навіть національних економік різних країн, а також економічної політики, що регулює цей процес	[344, с. ПО]
Інтеграція аграрно–промислова	
Тісна взаємодія та переплетення сільського господарства і промисловості, інших сфер АПК, їх взаємопроникнення, органічне злиття сільськогосподарського виробництва з промисловим	[279, с. 142]
Процес поєднання сільського господарства та промисловості, економічною передумовою якого є безперервність науково-технічного прогресу, ґрунтується на сукупності виробничих взаємовідносин і різною мірою проявляється й удосконалюється протягом усього розвитку суспільного виробництва	[153; 417]
Об’єктивний процес об’єднання спеціалізованого, зв’язаного спільним виробничим циклом сільськогосподарського і промислового виробництва у єдину систему відтворення	[258]
Багатосторонній процес, завдяки якому забезпечується виробництво необхідної для суспільства кількості предметів і продуктів споживання шляхом взаємодії переробної промисловості з товаровиробником	[96; 174]
Розвиток виробничих і економічних зв’язків між галузями та підприємствами агропромислового комплексу, які зв’язані між собою технологічно й об’єктивно орієнтовані на поєднання їхніх матеріальних інтересів у процесі виробництва і реалізації кінцевої продукції із сільськогосподарської сировини	[П]
Форма організації виробництва й управління, яка прискорює доведення сільськогосподарської продукції до кінцевого споживача, сприяє встановленню тривалих і стабільних зв’язків між підприємствами АПК та підвищенню ефективності їх функціонування	[46]
Процес вдосконалення організаційно–виробничих структур та економічних відносин, в основі якого органічна єдність в господарстві чи певному регіоні сільськогосподарського, промислового та інших видів виробництв, що доводять продукцію землеробства до товарного вигляду та споживача	[123, с 14]
Інтеграція вертикальна	
Розширення організаційно–економічного механізму функціонування підприємства в технологічно суміжні напрями діяльності	[50]
Управління і контроль з боку адміністративного і фінансового центру двох або декількох стадій технологічного процесу виробництва, переробки та реалізації продукції	[130]
Взаємне володіння сторін одна одною	[429]

І.М. Тимофеев розглядає два рівні аграрно–промислової інтеграції. По-перше, “як посилення виробничо-економічних зв’язків і органічне поєднання сільського господарства і галузей промисловості, транспорту, торгівлі тощо, які обслуговують сільське господарство, постачають ресурси і доводять його продукцію до споживача”; по-друге, як “специфічну форму територіально-економічного міжгалузевого комбінування, поєднання підприємств різних галузей з відокремленими процесами, пов’язаними технологічно, організаційно й економічно на основі оптимальної концентрації виробництва для отримання кінцевої продукції” [18, с. 266–268]. Опонуючи автору зазначимо, що налагодження зв’язків саме по собі, так само як і їх посилення ще не означає їх здійснення в результаті інтеграційного процесу. Адже принциповою є поява в процесі інтеграції залежності соціально-економічного розвитку систем від зв’язків між ними.

Розглядаючи спільну діяльність підприємств агропромислового комплексу деякі автори практично ототожнюють сільськогосподарську кооперацію та аграрно-промислову інтеграцію, поділяючи точку зору О.В. Чайнова, П.Г.Т. Александрова. У підручнику з економіки сільського господарства аграрно-промислова

ДЕФІНІЦІЯ ПОНЯТТЯ “ІНТЕГРАЦІЯ” ТА ЙОГО РОЛІ В КОНКУРЕНТНОМУ РИНКОВОМУ ПРОЦЕСІ

інтеграція називається вищою формою міжгосподарської кооперації [7]. Л.О. Болтянська називає вертикальну кооперацію перспективною формою інтеграції [2, с. 48–50]. Цю тезу заперечують окремі російські вчені стверджуючи, що “інтеграція – аж ніяк не вища форма кооперації, а шлях до її повної руйнації і перетворення в інші організаційні форми шляхом злиття, поглинання або створення для інтегратора режиму виключних повноважень з управління та фінансового контролю всередині підприємства” [4, с. 42–43]. Такий підхід міг би бути виправданим, якби більшість існуючих сьогодні аграрно–промислових формувань були утворені на базі діючих раніше кооперативів. Практика доводить, що вони співіснують, а отже, створення одних не заперечує ефективного функціонування інших.

Вініченко до варіантів і форм вертикального кооперування поряд зі споживчими кооперативами та вертикальними кооперативними об’єднаннями відносить “диверсифіковані, багатогалузеві форми інтеграції, фінансово-промислові групи АПК на рівні регіонів, певних зон” [3, с. 34]. А Єфременко підтверджує тезу про змішування понять – кооперації як загальноекономічної категорії, що відображує напрям процесу інтегрування на міжгалузевому рівні, та кооперації як добровільного об’єднання господарюючих суб’єктів-власників задля отримання трудових доходів чи зменшення витрат при спільній діяльності [8, с. 51–53].

Логічне пояснення цьому дають Н. Тарасов та В. Володін, вказуючи на семантичну неоднозначність терміну “кооперація”, який означає об’єднання фізичних осіб з метою колективного підприємництва (кооператив), а також інтегральну форму організації спільного виробництва, форму організації праці, виконання робіт [17, с. 57]. Допускаючи семантичне отождолення понять “кооперація” та “інтеграція” автори переконані у необхідності їх окремого розгляду з позицій організації цих процесів та практичних дій по їх реалізації.

Дійсно, згідно діючого законодавства України деякі види кооперації набувають специфічного економічного змісту, наприклад, через некомерційний характер діяльності кооперативів, обов’язкову трудову участь членів виробничого кооперативу в його діяльності, поділ майна на паї тощо. Ці особливості не є характерними для типових інтегрованих аграрно-промислових формувань.

Проте це не є принциповим за умови розгляду кооперації як методу чи механізму зближення економічних інтересів, зміцнення зв’язків, об’єднання учасників аграрно-промислового виробництва. Адже прослідковується спільність головних ознак, за умови досить жорстких обмежень щодо економічних механізмів взаємодії учасників спільного виробництва. Вважаємо методологічно доцільним розглядати сільськогосподарську кооперацію, метою якої є цілеспрямована взаємодія сільських товаровиробників між собою та з переробними й іншими інфраструктурними до них формуваннями, як один із різновидів, форм аграрно–промислової інтеграції. Проілюструємо цю тезу позицією К.Маркса, який називав кооперацією таку форму виробництва, “за якої багато осіб планомірно працюють поряд і у взаємодії один з одним в одному процесі виробництва або в різних, але пов’язаних між собою процесах виробництва” [11]. Очевидно, виробничі процеси I, II і III сфер АПК правомірно розглядати як “різні, але пов’язані між собою процеси”. П.Ю. Подгорбунських та С.Г. Головіна прогнозують використання у розвитку кооперативних структур сфери аграрно-промислового виробництва моделі нетрадиційних кооперативів, а кооперативів “нового покоління”, називаючи це “логічним шляхом розвитку вертикальної інтеграції через кооперацію” [13, с. 18]. Тим більше, що серед характерних особливостей кооперативної ідеології називається заохочення багатоманітності форм і методів господарювання, толерантність, повага до прав і свобод особистості, прагнення привнести в суспільне життя високі етичні ідеали з метою ненасильницької побудови більш справедливого суспільства [5, с. 75].

Спершу інтеграція виникає як процес об’єднання різних спеціалізованих виробництв в межах однієї галузі, умовно названий внутрігалузевою чи горизонтальною інтеграцією (міжгосподарською кооперацією). Інтеграція суміжних галузей – сільського господарства та промисловості отримала назву вертикальної інтеграції.

Вертикальну інтеграцію нерідко називають міжгалузевою чи агропромисловою [10]. Широкого поширення набуває термін “аграрно-промислова інтеграція”, що, на думку автора, підкреслює більшу значущість та самостійність аграрної сфери. Адже у випадку застосування терміну “агропромислова інтеграція” аграрна сфера може бути не представлена, за умови участі виключно інших галузей і сфер діяльності, що належать до агропромислового комплексу. Вважаємо, що така інтеграція є неповною, і її можна назвати “неповною аграрно-промисловою інтеграцією”. Крім того, широкомасштабне залучення в аграрну сферу зовнішніх щодо АПК інвесторів, створення за їх участю нових для економіки України об’єднань, що позиціонуються як аграрно-промислові, не дозволяє обмежувати дослідження процесів інтеграції в аграрно-промисловому виробництві виключно організаційними формами об’єднання підприємств та організацій АПК. Отже, вважаємо обґрунтованим та принциповим використання терміну – аграрно–промислова інтеграція.

За ступенем виконання основних координаційних функцій інтеграція може бути “прямою” та “зворотною”. За прямою інтеграцією основні організаційно-управлінські та виробничо-фінансові функції виконують підприємства – виробники засобів виробництва для сільського господарства, або ті, що здійснюють матеріально-технічне постачання, виробничі послуги. За зворотної інтеграції основними інтеграторами є підприємства, що контролюють та координують діяльність аграрної сфери (переробні, торговельні тощо).

Деякі автори дають визначення “циркулярної інтеграції” на базі переробних підприємств, виробничої інфраструктури, при цьому відносини з сільськогосподарськими товаровиробниками будуються переважно

на контрактній основі [1].

Міжгалузєва інтеграція у певних адміністративно-територіальних межах формує регіональні продуктові підкомплекси. Подальший розвиток виробництва, концентрація капіталу, поглиблення міжрегіональних виробничо-господарських, фінансово-економічних зв'язків та структур сприяє формуванню відносно нового напрямку в інтеграційних процесах – міжрегіональної інтеграції.

Варто зазначити, що теорія трансакційних витрат породила принципово інший підхід до визначення інтеграції, який домінує сьогодні в країнах з розвинутою ринковою економікою. Інтеграція розглядається як механізм заміни ринкових обмінних операцій (трансакцій) організаційною побудовою виробництва, а створення інтегрованих формувань – як фактор зниження трансакційних витрат.

Враховуючи складність та неоднозначність тлумачення сутності аграрно-промислової інтеграції вважаємо необхідним розглядати її функціональний зміст на системній основі, адже свідченням якісного ступеня розвитку інтеграції є формування ефективних його системних форм.

З цієї точки зору основна дефініція подається у авторському варіанті: аграрно-промислова інтеграція – це цілеспрямований процес створення нової цілісності (аграрно-промислової системи) на основі зближення інтересів, зміцнення виробничо-господарських зв'язків й відносин прямих та опосередкованих учасників аграрно-промислового відтворювального процесу.

До групи прямих учасників відтворення сільськогосподарської продукції належать юридичні та фізичні особи, які забезпечують технологічні процеси з виробництва сільськогосподарської продукції та сировини.

До опосередкованих учасників віднесені підприємства, що виконують допоміжні та обслуговуючі функції, зовнішні щодо АПК інвестори, а також органи державного та господарського управління АПК.

Наявність прямих та опосередкованих учасників лягла в основу авторської редакції визначення інтеграційного процесу як встановлення та розвитку соціально-економічних відносин між суб'єктами господарювання, об'єднаними інтересом до АПК з приводу виробництва, розподілу та використання продукції, послуг, робочої сили і капіталів з метою отримання конкурентних переваг.

Вибір господарюючого суб'єкта в якості об'єкта дослідження процесу реалізації аграрно-промислової інтеграції зумовлений такими факторами:

- господарюючі суб'єкти знаходяться в фокусі усіх аспектів інтеграційних зв'язків економічної системи, адже реалізують у собі соціально-економічний, організаційно-економічний та техніко-технологічний зміст;
- відтворювальною базою соціально-економічного та науково-технічного прогресу держави та регіонів, основою інтеграції різних сфер, міжнародного промислового співробітництва є безпосередня інтеграція виробничих господарюючих суб'єктів;
- прискорення структурної перебудови сільського господарства та промисловості на новій технологічній основі можливе на основі інтеграції господарюючих суб'єктів в сфері виробництва;
- створення міжнародних формувань в межах міждержавної інтеграції базуються на посиленні взаємозалежності та співробітництва між господарюючими суб'єктами.

Механізми запуску та підтримання процесу інтеграції об'єднують господарюючих суб'єктів – учасників аграрно-промислового виробництва в інтегровані формування, що являють собою систему учасників відтворювального процесу з відповідними зв'язками та відносинами з приводу реалізації спільних інтересів та цілей, отримання певного результату.

Вітчизняною наукою не вироблено єдиної позиції до наукового визначення нового господарюючого суб'єкта, що є результатом розвитку інтеграційних взаємодій. Немає єдиного визначення та носить дискусійний характер і поняття інтегрованої системи. З цієї точки зору обмежимо систему понять, що будуть використані у дисертаційному дослідженні (рис. 1).

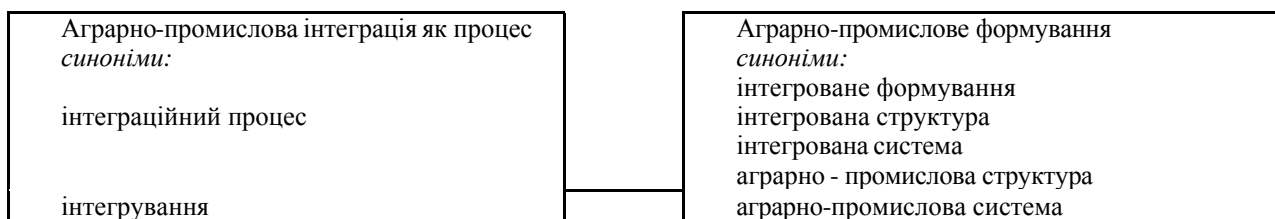

Рис. 1. Понятійний апарат дослідження

Не викликає сумніву той факт, що використання терміну інтегроване підприємство (аграрно-промислове підприємство) можливе лише стосовно реалізації процесу вертикальної інтеграції на господарському рівні. Законодавче визначенням підприємства як основної організаційної ланки народного господарства України відмежує його як від інших організаційних форм економічної діяльності (господарства населення, бізнес приватних підприємців тощо), так і від суб'єктів господарського права, не належних до основної ланки (об'єднання підприємств, органи управління економікою та інші). Тому створені на основі інтеграційних зв'язків системи не можуть називатись аграрно-промисловими підприємствами, що нерідко зустрічається у науковій літературі [6, с. 124; 14, с. 20–22; 16, с. 45]. При цьому підприємства та їх об'єднання за О.Ю. Єрмаковим є організаційними формами аграрного виробництва [9, с. 35]. За аналогією, інтегровані структури АПК формують систему організаційних форм аграрно-промислового виробництва.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, результати проведеного дослідження доводять, що практичні заходи із перетворення аграрного сектору вітчизняної економіки потребують теоретичного осмислення структурно-динамічних процесів, що відбуваються, зміни ролі і статусу інтегрованого виробництва в АПК. Складність аграрно-промислової інтеграції за своєю суттю як багатоаспектного та багаторівневого соціально-економічного явища визначає різноманітність трактувань понятійно-термінологічного апарату та дискусійність пов'язаних з окремими явищами термінів, вимагає чіткого визначення використовуваних у науковому дослідженні категорій. Ми вважаємо необхідним розглядати функціональний зміст аграрно-промислової інтеграції на системній основі, враховуючи обрану методологію дослідження, його цілі та вирішувани завдання. З цієї точки зору основна дефініція подається у авторському варіанті: аграрно-промислова інтеграція – це цілеспрямований процес створення нової цілісності (аграрно-промислової системи) на основі зближення інтересів, зміцнення виробничо-господарських зв'язків та відносин прямих та опосередкованих учасників аграрно-промислового відтворювального процесу.

Джерела та література

1. Аграрный сектор США в конце XX века / [под ред. Б. А. Чернякова]. – М. : РАН Институт США и Канады, 1997. – 396 с.
2. Болтянська Л. О. Перспективні форми інтеграції в садівництві / Л. О. Болтянська // Вісник ХНАУ, 2006.– №9. – с. 5–56
3. Вініченко І. І. Удосконалення інвестиційного процесу на основі кооперації та агропромислової інтеграції / І. І. Вініченко // Економіка та держава. – 2007. – № 2. – С. 33–36.
4. Гатаулин А. Совершенствовать экономические взаимоотношения в сельскохозяйственном потребительском кооперативе / А. Гатаулин, А. Александров, С. Афанасьева // АПК: экономика, управление. – 2008. – № 8. –С. 41–44.
5. Гладкий С. Кооперативна ідея і правова ідеологія в Радянській Україні: анатомія антагонізму / С. Гладкий // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 6. – С. 75–78.
6. Джупина Ю. І. Вертикальна інтеграція на кооперативних засадах –доцільність і перспективи в сільському господарстві / Ю. І. Джупина // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С. 123–126.
7. Економіка сільського господарства / [В. П. Мертенс, В. І. Мацибора, Л. Ф. Жигало та ін.]; за ред. В.П. Мертенса. – К. : Урожай, 1995. – 288 с.
8. Ефременко А. Кооперация в системе агробизнеса / А. Ефременко // АПК: экономика, управление. – 2003. – № 11. – С. 51–55.
9. Єрмаков О. Ю. Методологія економічного дослідження організаційних форм виробництва / О. Ю. Єрмаков // Економіка АПК. – 2003. – № 1. –С. 31–37
10. Малік М. Й. Інтеграція – як фактор підвищення ефективності реформованих сільськогосподарських підприємств / М. Й. Малік, М. К. Орлатий, П. М. Федієнко. – К. : ІАЕ УААН, 2000. – 40 с.
11. Маркс К. Капитал : соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1964. –Т. 23. –908, с. 179. Маркс К. Теории прибавочной стоимости : соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. –М. : Политиздат, 1964. – Т. 26, Ч. III. – 674 с.
12. Павельциг Г. Интеграция – дифференциация – прогресс / Г. Павельциг // Интегративные тенденции в современном мире и социальный прогресс / под ред. М. А. Розанова. – М.:Изд-во МГУ,1989.– С. 28–33.
13. Подгорбунских П. Е. Потенциал организационных форм аграрных хозяйств в повышении эффективности производства / П. Е. Подгорбунских, С. Г. Головина // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2007. – № 3. – С. 18–20.
14. Сагдиев М. Корпоративный менеджмент / М. Сагдиев // АПК: экономика, управление. – 2004. – № 12. – С. 20–27.
15. Спенсер Г. Гипотеза развития / Г. Спенсер // Опытты научные, политические и философские ; пер. с англ.; под ред. Н. А. Рубакина. – Мн.: Современный литератор, 1988. – 148 с.
16. Талавирия І. В. Цілісність міжгалузевих зв'язків у системі розвитку АПК / І.В. Талавирия // Економіка АПК. – 2003. – № 10. – С. 45–49.
17. Тарасов Н. Объединение сельскохозяйственных производственных кооперативов (кооперация или интеграция?) / Н. Тарасов, В. Володин // АПК: экономика, управление. – 2001. – № 4. – С. 57–64.
18. Тимофеев І. М. Сутність і розвиток кооперації та інтеграції в АПК / І. М. Тимофеев // Вісник ХНАУ. – Харків, 2006. – № 9. – С. 266–270.
19. Энгельгард В. А. Интегрализм – путь от простого к сложному в познании явлений жизни / В. А. Энгельгард // Вопросы философии. – 1970. – № II. –С. 103–115.